



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

وابسته به

وزارت فرهنگ و آموزش عالی

پایان نامه

کارشناسی ارشد فرهنگ و زبانهای باستانی

★ موضوع ★

# ساخت اشتقاقی واژه در فارسی میانه

استاد راهنما: دکتر کتابون مرزادپور

استاد مشاور: دکتر زهره زرشناس

نگارنده: ماندانا سکوتیان

سال تحصیلی ۷۶-۱۳۷۵

## «فهرست مطالب»

۱۰	نشانه‌ها
۱۱	پیشگفتار

### فصل اول - آشنایی با مفاهیم اساسی در سافت اشتقاقی واژه

۱۷	۱-۱- ساخت واژه
۱۷	۱-۲- انواع ساخت واژه
۱۸	۱-۲-۱- ساخت واژه تصریفی
۱۸	۱-۲-۲- ساخت واژه اشتقاقی
۱۹	۱-۳- واژه
۲۰	۱-۴- واژگن
۲۰	۱-۴-۱- واژگن آزاد
۲۱	۱-۴-۲- واژگن وابسته
۲۱	۱-۵- پایه
۲۲	۱-۶- وینر

## فهرست مطالب

۷

۲۳	۱-۶-۱- پیشوند
۲۳	۱-۶-۱-۱- پیشوندهای تصریفی
۲۴	۱-۶-۱-۲- پیشوندهای اشتقاقی
۲۴	۱-۶-۲- میانوند
۲۵	۱-۶-۳- پسوند
۲۵	۱-۶-۳-۱- پسوندهای تصریفی
۲۶	۱-۶-۳-۲- پسوندهای اشتقاقی
۲۷	۱-۷- شباهت
۲۷	۱-۸- انواع واژه از نظر سافت اشتقاقی
۲۸	۱-۸-۱- واژه‌های بسیط
۲۸	۱-۸-۲- واژه‌های مرکب
۲۹	۱-۸-۳- واژه‌های مشتق

## فصل دوم- بررسی فرایندهای واژه‌سازی در فارسی میانه

۳۱	۲-۱- انواع فرایندهای واژه‌سازی در فارسی میانه
۳۱	۲-۲- فرایند تبدیل
۳۲	۲-۳- فرایند قرض‌گیری
۳۴	۲-۴- فرایند ابداع
۳۵	۲-۵- فرایند ترکیب
۳۶	۲-۶- فرایند اشتقاق

فصل سوم - واژه‌های مرکب «فارسی‌میانه»

۳۸	۳-۱- انواع واژه‌های مرکب «فارسی‌میانه»
۳۸	۳-۲- واژه‌های مرکب غیر فعلی
۳۹	۳-۲-۱- اضافی
۴۱	۳-۲-۲- اضافه مقلوبی
۴۴	۳-۲-۳- پیش و ابسته‌ای
۴۶	۳-۲-۴- همراه با مشتق فعل
۵۴	۳-۲-۵- پیوندی
۵۷	۳-۲-۶- حرف اضافه‌دار
۶۲	۳-۲-۷- حرف ربط‌دار
۶۳	۳-۲-۸- مکرر
۶۵	۳-۳- واژه‌های مرکب فعلی
۶۵	۳-۳-۱- فعل ساده
۶۶	۳-۳-۲- فعل مشتق
۶۶	۳-۳-۳- فعل مرکب
۶۸	۳-۴- انواع فعل مرکب از نظر عنصر غیر فعلی
۷۱	۳-۵- انواع فعل مرکب از نظر عنصر فعلی

فصل چهارم - واژه‌های مشتق «فارسی‌میانه»

## فهرست مطالب

۹

۷۵	۱-۴. انواع واژه‌های مشتق
۷۵	۱-۱-۴. مشتق فعلی
۷۶	۲-۱-۴. مشتق غیرفعلی
۷۶	۲-۴. ونرهای اشتقاقی فارسی میانه
۷۷	۳-۴. ونرهای مرده و زایا
۷۹	۴-۴. پیش‌ونرهای فعلی
۹۱	۵-۴. پیش‌ونرهای غیرفعلی
۱۰۹	۶-۴. پس‌ونرهای غیرفعلی
۱۷۰	۷-۴. شباهت‌ونها
۱۷۲	۸-۴. طبقه‌بندی معنایی ونرها

## پیوستها

۱۷۸	یک. فهرست افعال ساده «فارسی میانه»
۱۹۸	دو. فهرست افعال مشتق و مرکب «فارسی میانه»
۲۰۶	سه. فهرست ونرهای اشتقاقی فارسی میانه
۲۰۸	کتابنامه I
۲۱۲	کتابنامه II

نشانه‌ها :

نشانه	توضیح
/	یا
//	نشانهٔ واج نویسی
( )	نشانهٔ اختیار (یعنی آنچه درون آن است می‌تواند با شری یا نباشد)
←	تبدیل می‌شود به
{ }	نشانهٔ انتخاب آزاد
(?)	نشانهٔ ابهام
~	«است یا نیست» سررازه

# پیشگفتار

## عنوان

ساخت‌واژه بخشی از علم زبان‌شناسی است که به بررسی واژه‌ها و مورتهای متفاوت آنها و روشی که آنها باید برگیرند ترکیب می‌شوند و نیز واژه‌های جدید سازند، می‌پردازد. ساخت‌واژه به دو قسمت ساخت‌واژه تصریفی و ساخت‌واژه اشتقاقی تقسیم می‌شود. «ساخت‌واژه تصریفی آن قسمتی است از واژه که مستقیماً با نقش نحوی آن سرور کار دارد، مورد مطالعه قرار می‌گیرد و با «ساخت‌واژه اشتقاقی» به مطالعه خود واژه، فارغ از نقش نحوی آن می‌پردازد که می‌شود. هدف اصلی این رساله، همان‌طور که از نامش پیداست، بررسی و مطالعه ساخت اشتقاقی واژه‌های فارسی میانه است نه ساخت تصریفی آنها.

## موضوع

رساله حاضر شامل چهار فصل مجزا است:

**فصل اول:** «این فصل، مفاهیم اساسی «ساخت اشتقاقی چون: واژه، واژگ، بایه، پیشوند، میانوند، پسوند و جز آن تعریف و برای هر یک نمونه و مثالی از فارسی میانه آورده شده است.

**فصل دوم:** «این فصل فرایندهای واژه‌سازی «فارسی میانه» در بحث قرار گرفته و از پنج نظریه واژه‌سازی «این زبان که عبارتند از: تبدیل، قرض‌گیری، ابداع، ترکیب و اشتقاق سخن به میان آمده است.

**فصل سوم:** «این فصل واژه‌های مرکب «فارسی میانه» در بررسی قرار گرفته است. واژه‌های مرکب به «قرره فعلی و غیر فعلی تقسیم شده‌اند. واژه‌های مرکب فعلی «برگیرنده افعال مرکب هستند، از این رو ابتدا فعل و انواع آن از نظر ساخت که شامل فعل ساده، فعل مشتق و فعل مرکب است، تعریف و سپس انواع فعل مرکب از نظر عنصر فعلی و عنصر غیر فعلی ارائه کرده است. واژه‌های مرکب غیر فعلی نیز به هشت نوع «امنافه‌ای» (bun-xān)، «امنافه قلبی» (nōg-rōz)، «پیش و ابسته‌ای» (čahār-pāy)، «همراه با مشتق فعل» (framān-burdār)، «پیوسته» (sarāsar)، «حرف امنافه‌دار» (abāg-zōhr)، «حرف ربط‌دار» (bē ka) و «مکسر» (gōnag-gōnag) تقسیم کرده‌اند.

**فصل چهارم:** «این فصل واژه‌های مشتق ووندهای اشتقاقی «فارسی میانه» در مطالعات قرار گرفته است. واژه‌های مشتق به «نوع «مشتق فعلی»



(abāz-dāštār) و «مشتق غیر فعلی» (dānāg) تقسیم شده‌اند. وندهای اشتقاقی نیز «رگرره طبقه بنوی گره ویره اند» «پیششوند» و «پیشوند». پیشوندهای اشتقاقی نیز به نوبه خود به «رگرره فعلی» و غیر فعلی تقسیم شده‌اند، اما پیشوندهای اشتقاقی تنها «کلمات مشتق غیر فعلی» می‌شوند و فعل پیشوند اشتقاقی ندارد. علاوه بر آن، «این فعل، بخشی نیز به طبقه بنوی معنایی وندها اختصاص یافته است، تا به این وسیله حوزه وسیع معنایی وندهای اشتقاقی فارسی میانه نشان داده شود».

## مطالعات و تحقیقات

تحقیق پیرامون ساخت زبان فارسی میانه «حوزه پژوهش‌های زبان‌شناسی تاریخی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. تاکنون تحقیقات بسیاری در این زمینه از سوی پژوهشگران ایرانی و غیر ایرانی صورت گرفته است، اما هنوز مرادری می‌توان یافت که نیاز به تحقیق و بررسی بیشتر دارند. ساختار یکی از این موارد است. «ایران محققان و پژوهشگرانی چون دکتر ابوالقاسمی، دکتر تفضلی، دکتر آموزگار، ... و «فارج دانشمندانی چون بیلی (Bailey) مکنتزی (Mackenzie)، راستارگویوا (Rostargueva) ... از جمله «ایبان و زبان‌شناسانی هستند که هر یک «مطالعات و تحقیقات خود به بررسی جنبه‌هایی از ساختار «فارسی میانه پرداخته‌اند (نگ. کتابنامه) اما تاکنون آثار مستقلی در این زمینه به منصفه ظهور نرسیده است».

## روشن‌کار

در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. به این صورت که ابتدا داده‌های خام جیح آوری و «موضوعات خاص» ستا بندی شده، سپس این داده‌ها «بخش خاص خود منظم و مورد بررسی قرار گرفته اند.

«اینجا ذکر مطالب زیر مندری به نظری رسد:

۱- این تحقیق بر اساس فرهنگ پهلوی مکنزی (نگ. کتابنامه) صورت گرفته است. جز «مواردی که جهت افاده معنی به نمونه‌ها و مثالهای بیشتری نیاز بود» «ک» «لین صورت از دیگر واژه‌های پهلوی (نگ. کتابنامه) بهره گرفته شده است.

۲- برای واژه‌های مرکب فعلی و غیر فعلی و نیز واژه‌های اشتقاقی تمام واژه‌های مربوط به آن ترکیب یا وندک «فرهنگ پهلوی مکنزی آورده، مثال آورده شده است، این امر به این دلیل صورت گرفته که میزان کارایی آنها را نشان بدهد.

۳- «تدریس و نگارش اصول و قواعد ساخت واژه‌ای از روش دکتر ایران کلباسی «کتاب «ساخت اشتقاقی واژه» فارسی امروز» (نگ. کتابنامه) پیروی شده و این اثر محور کار قرار گرفته است.

۴- صورت فارسی باستان و فارسی نو هر وندی «پانوشست مفتح» مربوط آورده است تا پیشینه کهن رندهای رایج فارسی میانه از یک سو و رندهای فارسی نو از سوی دیگر نشان داده شود.

۵- مفهوم «نسبت» «این رساله برای نامیدن آن دستا از

واژه‌های مشتق غیر فعلی بجای می‌رود که در تمامی اشقاقات سازنده آنها  
 « هیچیک از سایر مفاهیم و نثری نگنجند، مانند wanafšaq و  
 xwēšāwandegarmāg و جز آن.

۶- افعال ساده به شکل مصدر نقل شده اند و دستک حال را به دنبال  
 دارند که «سواری که این» در صورت «بیره نشده باشد» (نک، بیوستها).

۷- P پیش از واژه‌ها نشان می‌دهد که واژه تنها «پتهای با امسل  
 یارتی مانند یادگار» درخت آسوریک، آمده است.

۸- \* نشان می‌دهد که آوانویسی یافته‌ها واژه تأیید نشده و بهم  
 باقی مانده است.

## سیاسنگزری

از استاد فاضل و دانشمند سرکار خانم دکتر کتایون نژد اپور  
 که با شکیبایی، هوشمندی و سخاوت علمی «کلیه مراحل تحقیق مرا  
 تشویق و راهنمایی نمودند و نیز از استاد ارجمند و بزرگوار سرکار خانم  
 دکتر زهره زرشناس که مشاورت ایشان بیوسسته راهگشایم» در انجام  
 این تحقیق بوده است، صمیمانه سیاسنگزری می‌نمایم و توفیق  
 روز افزون این بزرگواران را از درگاه خداوند تبارک و تعالی مسئلت داریم.

مانانا سکوتیان

تهران - ۱۳۷۵

☆ فصل اول ☆

آشنایی با مفاهیم اساسی  
در  
ساخت اشتقاقی واژه

## ۱-۱- ساختواژه<sup>(۱)</sup>

«ساختواژه» بخشی از علم زبان‌شناسی است که به بررسی واژه‌ها<sup>(۲)</sup> و صورت‌های متفاوت آنها و روشی که آنها بایکدیگر ترکیب می‌شوند تا واژه‌های جدید بسازند، می‌پردازد.<sup>(۳)</sup>

## ۱-۲- انواع ساختواژه

ساختواژه به «قسمت تقسیمی قر»؛ «ساختواژه تصریفی»<sup>(۴)</sup> و «ساختواژه اشتقاقی»<sup>(۵)</sup>.

---

1- morphology

2- morpheme

3- Longman (1992), p. 237

4- inflectional morphology

5- derivational morphology

## ۱-۲-۱- ساخت واژه تصریفی

«ساخت واژه تصریفی» آن قسمت از واژه‌هاست که مستقیماً با نقش ندوی آن سروکار دارد، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. (۱) در این فرایندها واژه‌های وابسته (واژه‌های تصریفی) با افزودن شدن به پایه باعث تغییر ساختار «ستوری» آن می‌شوند. طبقاً «ستوری پایه» را تغییر نمی‌دهند.

## مثال فارسی میانه

(تبدیل اسم مفرد به اسم جمع)  $kōf + ān \rightarrow kōfān$

(تبدیل صفت مطلق به صفت برتر)  $wuzurg + tar \rightarrow wuzurgtar$

## ۱-۲-۲- ساخت واژه اشتقاقی

«ساخت واژه اشتقاقی» به مطالعه خود واژه فارغ از نقش ندوی آن می‌پردازد. (۲) در این فرایندها واژه‌های وابسته (واژه‌های اشتقاقی) با افزودن شدن به پایه غالباً نه تنها باعث تغییر معنی می‌شوند بلکه طبقاً «ستوری پایه» را نیز عوض می‌کنند. باعث به وجود آمدن یک کلمه

۱- ایران کلباسی (۱۳۷۱)، ص ۱۹.

۲- همان منبع، ص ۲۰.

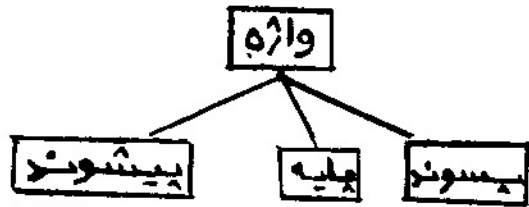
جدید با معنی و نقش «ستوری جدیدی شوند».

مثال فارسی میانه

hu + bōy → hu-bōy (اسم ← صفت)  
 ābād + īh → ābādīh (صفت ← اسم)

۱-۳- واژه (۱)

از نظر ساخت صرفی «واژه» به آن واحد زبان گفته می‌شود که از یک واژه یا بیشتر ساخته شده است. ساختمان واژه را می‌توان بر عین از سه عنصر دانست: پیشوند، پایه، پسوند. پیشوند و پسوند عناصر اختیاری هستند ولی پایه عنصر اجباری «ساختمان واژه است». هر کدام از سه عنصر پیشوند، پایه و پسوند می‌توانند مکرر یا یعنی از یکی بیشتر باشند. (۲)



۱- word

۲- محمد رضا باطنی (۱۳۶۴)، ص ۱۷۸.

مثال فارسی میانه

abāz-sārih (نفرمانی)



## ۱-۴-۱- واژگ

«واژگ» S- کوچکترین واحد زبان است که دارای معنی یا نقش

«ستوری باشد».

واژه‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: «واژگ آزاد» (۱) و

«واژگ وابسته» (۲).

## ۱-۴-۱- واژگ آزاد

---

1- free morpheme

2- bound morpheme



«واژگ آزاد» به آن واحد زبانی اشاره دارد که می‌تواند به‌طور مستقل  
 «نظام زبان بکار رود».

### مثال فارسی میانه

paymān, mihr, dōst, āzād, ...

### ۱-۴-۲- واژگ وابسته (مقید)

«واژگ وابسته» به آن واحد زبانی اشاره دارد که به‌طور مستقل  
 نظام زبان بکار نمی‌رود بلکه به واژگ‌های آزادی پیوند دارد.

### مثال فارسی میانه

... /an- /, /ham- /, /abāz- /, /-āg /, /-tar /, /-om /, ...

### ۱-۵- پایه (۱)

جزء بیرون و بند کلمه «پایه» نامیده می‌شود. (۲) برای مثال واژه

1- base

ham-kārī h را «فارسی‌بیانه» در نظر بگیریم، اقریبشوند /ham- / و پسوند /-īh / حذف شونده، واژگ آزاد kār باقی می‌ماند که مطابق تعریف فوق «اینجا پایه است».

پایه کلمه معمولاً واژگ آزاد است، اما بعضی از پایه‌ها به تنهایی به کار نمی‌روند، از همین رو آنها را «پایه مقید» می‌نامند، (۱)

برای مثال «فارسی‌بیانه» واژگ-Šāy «واژه Šāyendag پایه مقید است».

شایان ذکر است که پایه، آگاه «سنتاک» (۲) یا «ریشه» (۳) نیز نامیده اند. (۴)

## ۱-۶-۵- وندر (۵)

«وند» عبارت است از یک حرف یا صد ادیاگرومی از حرف یا صد اما که می‌توانند به اول، وسط یا آخر یک یا «دو واژگ آزاد و کلمی به یک واژگ وابسته افزوده شد» و «بعداً تغییر معنی و نقش (ستوری)

۱- (کتر ایران کلباسی (۱۳۷۱)، ص ۲۳.

2- stem

3- root

۴- برای آگاهی بیشتر درباره تعریف پایه، ریشه و سنتاک رک. منابع زیر:

David Crystal (1992), p. 336 و Longman (1992), p. 319

5- affix

آن‌قدر» ر خود مرکز به تنهایی به کار نرود» (۱)

و ندرها بر اساس جایگاهشان به سه دسته تقسیم می‌شوند:  
پیشوند، میانوند، پسوند.

### ۱-۶-۱- پیشوند (۲)

اصطلاح «پیشوند» به وندهایی اطلاق می‌شود که پیش از پایه‌های آزاد یا مقید قرار می‌گیرند.  
پیشوندها به «دسته تقسیم می‌شوند: «پیشوندهای تصریفی» (۳) و «پیشوندهای اشتقاقی» (۴).

### ۱-۶-۱-۱- پیشوندهای تصریفی

«پیشوندهای تصریفی» به پیشوندهایی گفته می‌شود که باعث تغییر طبقه «ستوری پایه» می‌شوند.

1- Longman (1992), p. 99

2- prefix

3- inflectional affix

4- derivational affix

مثال فارسی میانه

be+xwarēnd → be xwarēnd (بخورند)

## ۱-۶-۱- پیشوندهای اشتقاقی

«پیشوندهای اشتقاقی» به پیشوندهایی گفته می‌شود که معمولاً باعث تغییر معنی و طبقه «ستوری پایه» می‌شوند اما گاهی نیز تغییری در طبقه «ستوری پایه» ایجاد نمی‌کنند بلکه تنها باعث تغییر معنی آن می‌شوند.

مثال فارسی میانه

a + dān → a-dān (ستای حال ← صفت)

hu + bōy → hu-bōy (اسم ← صفت)

ham + kār → ham-kār (اسم ← اسم)

۱-۶-۲- میانوندها (۱)